

Данијел Радовић
Јован Ристић (1829–1899)
– биографија српског државника –

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензенти
проф. др Сузана Рајић
проф. др Радош Љушић
др Јасмина Милановић
проф. др Горан Васин

Фотографија на корици
Јован Ристић, рад Стеве Тодоровића,
власништво породице Ристић из Јоханезбурга

Данијел Радовић

ЈОВАН РИСТИЋ
(1829–1899)
– биографија српског државника –

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

мојој Породици

Увод: повесник и биографија

Ван сваке сумње Јован Ристић се убраја у ред најзначајнијих српских нововековних државника. Стога, он није нова и непозната личност у науци. Напротив. Његово дугогодишње обављање најважнијих и најодговорнијих државних дужности у Србији током друге половине 19. века није могло да прође неопажено у домаћој и страниј историографији. Својим деловањем оставио је велики траг на развој нововековне српске државе. Историчари су, хтели то или не, морали да се дотакну политичких одлука које је доносио. О Ристићевој политици написани су многобројни радови. Његова биографија је добро, мада не у потпуности истражена. То не подразумева да се о њему још много тога не може рећи или докучити. Историјска наука нема привилегију да постојеће оцене о важним догађајима или значајним личностима посматра као коначне, апсолутне или искључиве. Нови документи, барем када је реч о модерној историји, још увек се откривају и бацају сасвим ново светло на епоху и њене актере. Старе изворе је потребно поново читати и легитимно им је постављати нова питања.¹ Сходно томе, за очекивати је да политичке одлуке, те карактерне црте личности, добију другачије обресе и тумачења. Штавише, повесник има обавезу да постојеће научне тезе изнова преиспитује, те да их тако лиши наслага евентуалних паушалних и површних оцена или научних резултата који су постигнути без адекватног истраживачког поступка. То не значи да у преиспитивању постојећих резултата није дужан да се држи позитивних и постојећих еснафских принципа.

Основни циљ монографије јесте да се на основу историјске грађе и релевантне историографске литературе изврши реконструкција живота и државничке делатности Јована Ристића. Главни задатак је целовита и свестрана анализа животног пута, државничких акција, идеја и политике коју је Ристић спроводио у сложености политичког, друштвеног, временског и просторног миљеа у коме је дејствовао. Поред тога, један од задатака усмерен је на то

да монографија разјасни и пружи одговоре на питања која су у до-маћој историографији нерасветљена или мало позната. Тема књиге није пружање одговора на питање ко је био Јован Ристић, јер је то одавно познато. Један од посредних циљева је да се добије одговор на питање – зашто Јован Ристић? Прецизније, шта је све утицало да баш он дође на кључне државне позиције, те да толико дуго игра прворазредну улогу на политичкој сцени Србије у другој половини 19. века, што многим његовим савременицима није пошло за руком. То подразумева и да књига која је пред читаоцима није искључиво политичка биографија Јована Ристића, јер се њен важан део односи на Ристићеве формативне године и његову личност; према речима Андреа Жида, којима је Латинка Перовић почела биографију Пере Тодоровића: „Не могу да се занимам за схватања пре него што бих се занимао за личности”.²

Иако је често због недовољно прецизног теоријско-методолошког приступа и нешто више „уметничке слободе” оспоравана, биографија је заправо један од најстаријих жанрова историјске науке.³ Најжешће критике претрпела је током 20. века са процватом друштвене историје као и појавом марксистичке историографије. Ни школа Анала није била благонаклона према животописима појединаца. Сматрало се да је биографија пре популарна него научна форма која више пристаје новелистима него историчарима, као и да се занемарује друштво у целини, те да превелику пажњу поклања појединцу. Лисјен Февр говорио је о „биофикцији”, тежњи аутора да сопствене интелектуалне и моралне погледе пребаци на своје про-тагонисте.⁴ Било је и оних попут утицајног Пјера Бурдјеа, који су отворено писали о „биографској илузији”, те да историчари у животописима често теже „вештачком стварању смисла”.⁵

Ипак, биографија као жанр не само да није постала превазиђена научна форма, већ су њоме почели да се баве и аналити попут Жака ле Гофа.⁶ Почетком 21. века отворено се пише о „биографичком заокрету” и „победничком маршу” биографије, јер су животописи историјских личности постали једна од најчешћих форми у светској научној продукцији.⁷ Нису у питању само биографије „великих” људи, већ и оних мање познатих и, условно речено, мање значајних личности, кроз чије се деловање, или „микроисторије” дају сагледати шири историјски процеси.⁸

Сличан развојни пут биографија је имала и у српској науци, те је број животописа значајних личности српске историје у последње

две деценије у порасту.⁹ Биографија свакако није постала доминантна у научној продукцији, али је након вишедеценијског оспоравања и преиспитивања, постала методолошки и научно утемељенија него што је била икада раније.¹⁰

Биографија као научни жанр у великој мери доприноси разумевању државе и друштва у коме је поједина личност деловала. Она нема за циљ да истражи искључиво приватност или јавни живот одређене личности, већ да се кроз проучавање најзначајнијих представника једног друштва разуме то само друштво. Према нашем схватању, задатак биографије није да покаже да је само истакнути појединац имао пресудни утицај на историјска дешавања, те да је све искључиво зависило од карактера личности и његових унутрашњих покретача. Политичке и државничке одлуке, несумњиво су носиле лични печат појединца који их је доносио, али су биле мотивисане и објективним околностима, прецизније – друштвеним, државним, економским, спољнополитичким и другим контекстима. Тачно је да су људи ти који креирају догађаје, али је исто тако тачно да његовом вољом управљају историјски предуслови.¹¹ Сходно томе, посао биографа је да се интересује за време колико и за човека.¹² То су неодојиви судови. Основни задатак је да се препознају нијансе једног и другог, те да се проникне у то колико је, примера ради, одређено политичко деловање било мотивисано субјективним, а колико објективним разлозима.

Турски историчар Илбер Ортајли питање истакнутог појединца и историјских процеса дефинисао је на следећи начин:

„Нема потребе гајити апсолутно уверење да историју стварају велики људи, али је јасно да историју не програмирају никакви непроменљиви фактори. Положај друштва према историјском развоју није положај јунака старих грчких трагедија. Сасвим је могуће да се у времену одређене зрелости или потреса друштва појаве личности које стварају историју. Уколико процес промене у једном друштву почне да потреса све институције значи да је створен миље у коме ће велика личност бити делотворна.”¹³

Са таквом констатацијом се апсолутно слажемо, и она може и те како бити примењена на Ристићев случај. Ни Ристић није био „надчовек” нити безгрешни политичар какав произилази из дела Бранка Петровића или Живана Живановића. Није био ни „убица народа српског” каквим су га у политичким препуцавањима представљали политички противници. Такође, није ни сваки његов политички

потез био искључиво резултат његових личних интереса, како су то оцењивали ненаклоњени савременици, али и историографија. Зато је пред повесником задатак да Ристићев лик оголи од „дипломатске закопчаности” и изведе на видело његову политику коју је често водио „иза затворених врата”.

Писање научне биографије задатак је који са собом доноси низ изазова. Поједине критике које су износили интелектуалци попут Февра или Бурдјеа, сасвим сигурно да имају утемељење у пракси. Биограф се често намеће као „супервизор” или „спин доктор”, а није редак случај да аутор кроз свог протагонисту даје два портрета – његову биографију и сопствену аутобиографију.¹⁴ Зато је један од наших основних циљева да Јована Ристића вратимо у време и свет коме је припадао, живео и деловао, да његов рад и доприносе не оцењујемо паушално, анахроно, и по данашњим мерилима. Ништа мање важно, задатак аутора ових редова је и да Ристића „заштити” од сопствених моралних и идеолошких погледа. Свесни смо чињенице да то није једноставно, јер желели то или не, аутори несвесно (понекад и свесно) унесу део себе у портретисање главног субјеката свог истраживања. Стога нећемо бежати од идеје да се пред читаоцем налази Јован Ристић онакав каквим га ми видимо. Колико смо у објективности успели, оцениће време, стручна и шира јавност, као и они који ће се Ристићем бавити након ове књиге.

Управо из тих разлога, да би нашег протагонисту у што већој мери лишили сопствених, али и, ништа мање важно, „хало ефеката” који произилазе из научне литературе која је оцењивала Ристићев живот и деловање, било је неопходно да се вратимо примарним изворима. Тачније, оним објављеним и необјављеним који су похрањени у најважнијим архивским институцијама у земљи и иностранству. Такав приступ је одредио и методологију истраживања.

Прву фазу чинило је темељно прикупљање историјских извора, домаће и стране провенијенције, релевантних за тему. Истраживање необјављених извора у Србији обухватало је следеће архивске институције: Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Државни архив Србије (=ДАС), Историјски архив Београда (=ИАБ), Народну библиотеку Србије, Рукописно одељење (=РОНБС), те Рукописно одељење Матице српске (=РОМС)

Истраживање фондова архива аустријске и немачке провенијенције подразумевало је рад у следећим установама: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv у Бечу (=ННStA),

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes у Берлину (=РА АА), Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz у Берлину (=GStA), Universitätsarchiv Berlin (=UB), Universitätsarchiv Heidelberg (=UH).

Од поменутих архивских институција за тему којом се бавимо најважнији је АСАНУ где се чува заоставштина Јована Ристића. Поред тога, у истом архиву се налази и једна кутија несређене грађе Ристићеве заоставштине, која нам је била од изузетног значаја за писање овог рада.¹⁵ По значају грађе за тему не заостаје ни ДАС, где су похрањене личне заоставштине Ристићевих савременика, и где се чува грађа најважнијих институција нововековне Србије, која нам је омогућила да боље разумемо политику коју је Ристић спроводио.

Од велике важности за израду монографије били су и објављени домаћи и страни архивски документи. Ту првенствено мислимо на дипломатску грађу, али и на личну преписку, првенствено ону између Јована Ристића и Филипа Христића.¹⁶ Поред примарних извора, од пресудне важности су они које убрајамо у секундарне и терцијалне – штампа, публицистика, дневници и мемоари. Иако Ристић није уживао велику популарност, готово сви важнији дневнички или мемоарски записи јавних личности у Србији у другој половини 19. века, посредно или непосредно, дају прегршт значајних информација о њему. За разлику од дневника, успомене за истраживача увек представљају нешто већи изазов. Такав тип извора са собом увек носи тенденциозност, аутоцензуру, накнадна тумачења. Примера ради, аутоцензура је приметна у успоменама знаменитих србијанских либерала, посебно када је реч о унутарстраначким односима.¹⁷ То што сматрамо да би историјска грађа требало да чини основу ове књиге, не значи да треба да западнемо у „фетишизам докумената”. Грађа набацана у тексту без икаквог реда и смисла, и лишена тумачења, логичких и узрочно-последичних мисаоних операција, не вреди много и не доприноси бољем разумевању историјских догађаја и процеса.

И поред Ристићевог немерљивог значаја, српска историографија му се, до сада, није одужила макар једном комплетном и свеобухватном биографијом. Примера ради, његов савременик, немачки канцелар Ото фон Бизмарк, добио их је на десетине само у последњих неколико деценија.¹⁸ Многи су се бавили Јованом Ристићем више

посредно него непосредно. Од ових других треба издвојити два имена – Бранка Петровића¹⁹ и Живана Живановића. Први је, као некадашњи Ристићев секретар, писао апологетски обрађујући поједине епизоде из Ристићевог живота у делу које носи назив *Јован Ристић: биографске и мемоарске забелешке*.²⁰ Књига највећим делом обрађује период Трећег намесништва (1889–1893).

За нашу тему је далеко важнији Живановић. У погледу објективности није отишао даље од Петровића. Био је Ристићев близак пријатељ и страначки саборац, што његовим делима даје на значају, јер је много тога могао да сазна из прве руке. Поред тога, била му је на располагању Ристићева заоставштина, далеко комплетнија него она која се данас чува у архивским институцијама. Ристићу је посветио две биографије. Краћу под називом *Јован Ристић, кнежевски и краљевски намесник и многододушњи министар иностраних дела* издао је 1929, док је нешто дужа која је штампана у делу које носи назив *Србија у рајовима* штампана 1958. године. Ипак, значајнији извор информација, и комплетнију слику о Ристићу дају његова четири тома *Политичке историје*, која су објављена у периоду између 1923. и 1924. године. Раша Милошевић, радикалски првак, са правом је констатовао да су та дела „историја Либералне странке и Јована Ристића”.²¹ Не треба пренебрегнути ни то да је Живановић био и прворазредни политички актер. Постоје извесна места у његовим делима, где је он, бранећи Ристића, заправо бранио себе и тражио оправдања за сопствене политичке одлуке које је доносио након Ристићеве смрти, првенствено око догађаја из 1903. године и Мајског преврата, на шта је утицало то што је стајао у блиским родбинским везама са Драгутином Димитријевићем Аписом. Најочитији пример представља констатација да Јован Ристић није био „династичар”, већ само „монархиста”, и да је увек био „спреман пре одабрати радикале него краља Милана”.²² Тиме је Живановић, може се рећи и наивно, покушавао да Ристића постхумно приближи радикалима и дистанцира од Обреновића. Занемаривао је не само критике Милошевића и дела историографије која је била наклоњена радикалима, већ и чињеницу да су потоњи свој негативан став о Ристићу и његовој политици изразили у већ раније припремљеном некрологу који је Милован Миловановић под псеудонимом штампао у француском листу *Le Temps*, а који је објављен одмах након Ристићеве смрти.²³ Критични према Ристићевој политици за његовог живота, свој став нису променили ни након његовог упокојења.

Године 1931. у листу *Полиџика*, почев од 13. фебруара, Живановић је поводом „стогодишњице рођења Јована Ристића” објавио неколико чланака о Ристићу, који су утемељени на његовим ранијим делима.²⁴ Поводом истог јубилеја писао је и Гргур Јакшић, који је закључио да је Ристић био „веома озбиљан, интеллигентан и импозантан човек”.²⁵ Њихов млађи савременик, Драгослав Страњковић планирао је да напише Ристићеву биографију. На велику жалост српске науке, овај даровити историчар у томе није успео, чему је доста кумовала несрећна лична судбина након Другог светској рата.²⁶

Када је реч о историографији између два светска рата, треба нагласити да је она дала значајне појединце, попут Слободана Јовановића, Гргура Јакшића, Драгослава Страњковића, Владимира Ђоровића, Алексу Ивића и низ других који су научна сазнања о српском 19. веку подигли на знатно виши ниво у односу на пређашња. Иако по вокацији није био историчар, Слободан Јовановић је ван сваке сумње једно од најзначајнијих имена српске историографије.²⁷ Изврстан хеуриста, био је и остао препознатљив по високом степену објективности и ка тежњи за постизањем исте. Међутим, не треба губити из вида да је о многим догађајима и личностима писао као савременик, учесник и сведок. Неумитно је стајао под, било свесним било несвесним, утицајем свога оца Владимира, те је у појединим тумачењима недостатак историјске дистанце утицао на одређене оцене. Његова оцена Јована Ристића није се драстично мењала. Мада је приметно да је у првим поглављима прве књиге о влади Милана Обреновића, Ристића представио искључиво као бирократу и избегавао је да га назове либералом.²⁸ За разлику од те студије која је изашла почетком тридесетих година 20. века, деценију и по касније, у реферату о свом оцу, Ристића је нешто другачије осликао. Иако није негирао да има „нечег деспотског у карактеру”, за разлику од многих других дао му је идеолошки легитимитет и готово међу првима га је назвао умереним либералом.²⁹ У многим сегментима, посебно у већ поменутих питањима Ристићевог односа са радикалима или династичкој привржености, дао је и правилнију оцену него Живановић. Није на одмет споменути да је Јовановић био у не тако далеким родбинским односима са Ристићем.³⁰

Иако су Јовановићева дела незаобилазна литература када је у питању друга половина 19. века, посао историчара, по нашем схватању научног позива, није да слепо понавља изречене тврдње, уколико постоји основ да буду доведене у питање. Део неумитног истори-

ографског процеса је да поједине оцене значајних историчара временом буду оспорене. Подразумева се да је научно недопустиво то радити паушално или по сваку цену, и тамо где не постоји изворни материјал који би потврдио другачије виђење. Слободан Јовановић је направио важан искорак у односу на претходна сазнања, и поставио основу на којој је требало да историчари калеме свој даљи рад. Стицајем политичких околности, где су његова дела била готово забрањено штиво у ери марксистичке историографије, „калемљење” је постало могуће тек последњих деценија. Сходно томе, примарни задатак историчара и јесте да наставе тамо где је Јовановић стао, па чак и ако то подразумева да се изнесу другачије тврдње од његових, јер се само на тај начин може одати искрено признање и указати право поштовање према његовом научном прегалаштву.

Марксистичка историографија након Другог светског рата, не само што у свом научном методу није имала превише разумевања за биографије, него га није имала ни за Ристићеву политику. Драгослав Јанковић, који се највише бавио српским политичким странкама у другој половини 19. века, Ристића је, са становишта тада владајуће идеологије, тумачио искључиво као „реакционара”. Поред тога означио га је као изразитог клерикалца који настоји да оствари „некадашњи, средњовековни спој цркве и државе”. Поред „клерикализма” као остале три главне тачке програма либерала истакао је: неискрено „династијаштво”, залагање за „великосрпске или свесрпске концепције”, и на крају „изразито антисемитске ставове”.³¹ Није се имало превише разумевања ни за његову спољну и националну политику, где је предност давана искључиво погледима национално-револуционарних снага. Са сличне тачке гледишта Никола Петровић је за једног од намесника тврдио да је „мрачна фигура” српске историје. Иако је у конкретном случају мислио на Миливоја Петровића Блазнавца, из контекста се уочава да ни за Ристићеву политику није било превише разумевања.³² Таква тумачења су општа места југословенске социјалистичке историографије након 1945. године.

Један од искорака о тумачењу Јована Ристића дат је у зборнику радова који је изашао поводом 150 година од Ристићевог рођења и који носи назив *Животи и рад Јована Ристића*.³³ Последњих деценија 20. и прве деценије 21. века Ристићем су се бавили Владимир Стојанчевић, Радош Љушић, Славенко Терзић и Чедомир Попов.³⁴ Последњи је о Ристићу написао неколико радова.³⁵ Посредно се

њиме бавио и у другим студијама. Попов је планирао да напише Ристићеву биографију, али то дело није завршио.³⁶ У новије време појединим важним сегментима Ристићеве политике највише и најозбиљније бавила се Сузана Рајић. Њено дело о спољној политици Србије 1868–1878, било нам је изузетно значајно за разумевање Ристићеве спољне политике у назначеном периоду.³⁷ Важан допринос дат је и у зборнику радова са научног скупа под називом *Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес – (140 година од међународног признања и независности Србије)*.³⁸

Једина, условно речено, комплетна биографија Јована Ристића написана је од стране америчког историчара Дејвида Мекензија и носи назив *Jovan Ristić – evropski državnik*.³⁹ Ова биографија је дала тек изванредан допринос, посебно за период Велике источне кризе (1875–1878), док се за остале периоде готово искључиво ослањала на оно што су о Ристићу већ писали Петровић, Живановић или Слободан Јовановић, који су, као што смо навели, били и Ристићеви савременици. Такође, приметно је неразумевање унутрашњег политичког и друштвеног контекста, као и постојање низа фактографских грешака. Највећи део књиге заузима период Велике источне кризе, док су на маргини остали, или нису обрађени, многи важни догађаји из Ристићеве државничке каријере.

С обзиром на богату каријеру набрајање свих оних који су се Ристићем и његовом политиком посредно бавили захтевало би превише простора. Неопходно је истаћи да се Јованом Ристићем последњих година активно баве српски политиколози. Међутим, у њиховом истраживачком продору у 19. век и раније периоде, они се ослањају готово искључиво на научну литературу и занемарују историјске изворе, те самим тим границе сазнања о Ристићу у њиховим радовима готово да нису померене, па су радови имали за циљ да „ревитализују” Ристићеве државничке и дипломатске успехе. Тиме су као закључке изнели оно што је већ познато у науци. Ново у тим радовима је настојање да Ристића уклопе у савремени појам политике, што само по себи представља врсту анахронизма.⁴⁰ Управо у недостатку неких базичних принципа тумачења појава и догађаја из прошлости, које већ одавно темељи историјска наука, дошло се до тога да је један од политиколога приметио да је Ристић имао „модеран” приступ „институту заштитне права странаца” (што се односило на Јевреје и муслимане у Србији) као и „проблему издејлица”. Исти аутор тврди да се Ристићу треба одати признање за

„демократичност” јер је 1878. године тражио да се спроведе плебисцит у оним крајевима које је држала српска војска, а Русија уступала Бугарима.⁴¹ То су само неки од примера. У суштини, отишло се у другу крајност у односу на идеолошко обојена тврђења социјалистичке историографије. Излишно је Ристића уклапати у савремене политичке трендове.

Оно што биографу представља највећи изазов нису, напред наведени, извори и литература, већ сами Ристићеви списи. Јован Ристић је био професионални историчар. Као неко ко је несумњиво дао велики допринос развоју српске државе био је, колоквијално речено, „оптерећен својим местом у историји”. Један потоњи савременик приметио је за њега: „тај мора да се непрестано пита, шта ће историја казати о тој и тој изговореној речи, о том и том обученом оделу, о тој и тој учињеној шетњи, о тим и тим поједеним ручковима. Он зна реч коју ће рећи већ секунду пре него што почне да излаже”.⁴² Такав Ристићев манир јасно су уочавали његови савременици. У својој славољубивости није пуштао никога испред себе. Милан Ђ. Милићевић добро је уочио ту Ристићеву црту на основу једног разговора о другим државницима: „О Николајевићу [Константину – прим. Д. Р.] говори добро, али хвали штедљиво; о Алекси Јовановићу добро; о старом Гарашанину врло добро, али све удара гласом на то што није био учен човек! Ту се издаје обична његова тескоба у грудима. Све се боји нечија ће слава њега помрачити”.⁴³

Иако се од Ристића очекивало да иза себе остави мемоаре, и да тако, попут својих савременика, објасни своје место у историји, одлучио се на знатно ризичнији потез. Слободан Јовановић је истакао да је Ристић као дугогодишњи намесник и министар дошао у ситуацију да сам „прави историју”, те је зато донео одлуку „да се начини властитим историчарем”.⁴⁴ Једно од његових најзначајнијих дела су тротомни *Свољашњи одношаји Србије новијега времена*. Прве две књиге објављене су 1887. године, а трећа постхумно, 1901. године. Многи сегменти који су ушли у прва два тома, били су објављени раније као посебне брошуре. У *Свољашњим одношајима* Ристић је обрадио дипломатску историју Србије од 1848. до 1872. године. Подједнако значајна *Дипломатска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независности 1875–1878*, изашла је у два тома 1896. и 1898. године, и обрађује период Велике источне кризе. По-

ред тога вреди поменути и друга Ристићева дела која су изашла као резултат полемика са напредњачким првацима Миланом Пироћанцем и Милутином Гарашанином, као и она која су настала у полемика са Николом Пашићем и Милованом Миловановићем.⁴⁵

Ристић је писао историју у којој је он био један од главних актера. Сва документа које је износио у поменутим књигама су аутентична, из његове личне заоставштине, а многа су и настала директно из његовог пера. Међутим, као што Јовановић тврди да нема ниједне Ристићеве расправе „која би била писана само на основу документа“, тако се и Радован Самарцић слаже да је Ристић као писац који је саставио историју свога времена у исту „више намерно, него нехотично, унео много субјективног“.⁴⁶ Ако први том *Свољашњих одношаја* и може да се назове историјом, остала два тома, као и *Дипломајска историја*, више су мемоари. Ристић је „суптилно“ настојао да прикаже своју улогу у догађајима које је описивао. Тежио је да нађе оправдање за политичке одлуке које је доносио, те да подвуче своје заслуге за позитивне епилоге. То је готово увек радио цитирајући друге. Оправдање сопствене политике повремено је подразумевало да прикаже политику супротстављених актера као погрешну. Међутим, и са тим слабостима, *Свољашњи одношаји* и *Дипломајска историја* писани су према тада важећим правилима науке и извршиле су велики утицај на даљи развој српске историографије.⁴⁷

У предговору *Дипломајске историје* Ристић је отворено изнео своје мотиве за њено објављивање. Није био „рад да племенита борба Српска, коју описују ови листови, остане изложена кривој оцени без моје [Ристићеве – прим. Д. Р.] одбране“. Поменута историјско-мемоарска дела и полемике настале су као резултат политичког прагматизма. Оне су имале и дневнополитичку ноту, али њихов циљ није био да се утиче само на виђење прошлости, већ и садашњости и будућности. Ристић је свесно покушавао да наметне своје виђење „историјске истине“.⁴⁸ Несумњиво да га је на то натерала славољубивост, али и познавање других политичких актера који му нису били наклоњени, а чији мотиви такође нису били за потцењивање. Уосталом, самохвалисање није било својствено само Ристићу већ је представљало један општеприхваћен манир. Милан Ђ. Милићевић је оставио занимљив коментар о томе: „Када се сетим дневника или мемоара Ранка Алимпића и Јеврема Грујића, где је марљиво бележена свака ситница која слави и велича њихову личност, ја бих ове моје кусе бележака све бацио у ватру“.⁴⁹

Ристићев покушај успостављања монопола над тумачењем историје није се одвијао само кроз његова дела, већ је настојао да утиче на виђење онога што су други остављали иза себе.⁵⁰ Међутим, ако је Ристић директно за свог живота могао да утиче на рад, примера ради, Милеве Алимпић, то није могао двадесет година након смрти када су своје успомене објављивали Јеврем Грујић и Владимир Јовановић. То је важна чињеница. Снага његовог ауторитета међу либералима је и постхумно била огромна. Грујић и Јовановић су били Ристићеви главни ривали за место вође србијанских либерала, али су пре прибегавали аутоцензури него да изнесу директне критике на Ристићев рачун. То су радили чак и тамо где су постојала несумњива лична и политичка спорења која јасно документују други извори. Они су тек индиректно изнели понеку критику или опаску која се односила на Ристићеву личност или политику. Ипак, ако га нису кудили, нису се утркивали ни превише да га хвале. Једини који је директно изнео негативне ставове био је Стевча Михаиловић у својим мемоарима, мада је то радио невешто и осветољубиво, чиме је заправо додатно компромитовао написано.⁵¹ Ристићев такмац за место вође у Либералној странци деведесетих година 19. века, Јован Авакумовић је у својим успоменама то радио индиректно.⁵²

Ристићев утицај приметан је и на дела савремених страних историчара који су се бавили Србијом. Милан Пироћанац је у својим *Белешкама* био оптимистичан када је написао да се историја неће писати на основу докумената које је Ристић достављао руском историчару Нилу Попову или „оцу научне историографије” Леополду фон Ранкеу. У томе је само делимично био у праву.⁵³ Иако је српски државник Ранкеу доставио важну историјску грађу, његов „учитељ” се и даље више ослањао на дипломатске извештаје пруских дипломатских представника у Османском царству.⁵⁴ Ристић за Ранкеово дело *Србија и Турска у XIX веку*, није успео да постане оно што је Вук Стефановић Караџић за *Српску револуцију*.⁵⁵

Ристићев тестамент открива да своје државничке доприносе није био намеран да брани само за свог живота, него и постхумно. Живана Живановића је у тестаменту задужио да објави трећи том *Свољашњих одношаја*, али га је заветовао да исти „не треба штампати у невреме”. Питање је да ли је Живановић правилно проценио тренутак за њихово објављивање. Поред тога, Ристићева последња воља помиње још два рукописа. Први је *Завера њрвоја айрила 1893*, који обрађује најспорнији догађај у његовом односу са последња два

Обреновића, и који је једино негативно сведочанство које је српски државник оставио о личности краља Милана Обреновића. Није немогуће да је Живановић на основу тог списка тумачио да Ристић није био „династичар”. У тестаменту је изражена жеља да се спис „штампа тек када прилике то допусте”. Иако су прилике допуштале и раније, спис је први објавио Живановићев син Милан 1977. године.⁵⁶ Последњи рукопис који се помиње носи назив *Јован Илијић као историк*, који је требало објавити „само ако би он или који од његових синова чинио какве провокације на моју адресу, тј. ударао на моју успомену”.⁵⁷ Тај спис нисмо пронашли у Ристићевој заоставштини, која није комплетно сачувана.

Ристићев манир да по сваку цену брани своју политику и да у историји остане упамћен као „први превасходан” међу српским државницима био је и те како уочљив савременицима. Он је вероватно од свих важних српских нововекових државника највише покушавао да утиче на то како ће остати запамћен у потоњим временима. Таква врста наметљивости није наилазила на превелике симпатије савременика, а није боље дочекана ни од потомака, било да су му политички били блиски или су нагињали другим политичким опцијама. То је имало и контраефекат јер су се под сумњом нашле, па чак и оспоравале, оне државничке и политичке одлуке и заслуге које су несумњиво допринеле даљем развоју и напретку Србије.

Зато је пред биографом нимало једноставан задатак да уочи те нијансе, те да покуша да остави што објективније виђење Ристићеве политике. Пресек стања научне продукције и, уопштено, сазнања о Ристићу наметнуло је потребу за писањем овог животописа. Неопходност за преиспитивањем постојећих тумачења је више него оправдана. У том смислу, сматрамо да сазнања о Ристићу могу бити померена са „мртве тачке” само ако се првенствено вратимо изворној историјској грађи. Ристића треба вратити у време у ком је живео, лишеног накнадних тумачења, а опет га посматрати са историјске дистанце, без које нема правог разумевања његових одлука. Један од главних изазова са којима се суочава историчар је познавање „онога што је било после”.⁵⁸ Као што народи, државе, идеје и политике имају своје континуитете и дисконтинуитете, тако је у својој политичкој пракси и теорији имају и личности. Ристића свакако треба разумети у целости. Међутим, иако је то исти човек који је био државни благодејанац у иностранству, капућехаја у Цариграду, намесник малолетном кнезу Милану Обреновићу, министар спољних послова који

је током Велике источне кризе креирао политику Србије, и у старости опет намесник краљу Александру Обреновићу, његова политика и идеје прожете деценијским искуством нису биле потпуно исте 1848. као и пола века касније. Нису само његове идеје доживеле еволуцију, већ су се у том полувековном периоду измениле и друштвене околности. Ристића ваља анализирати у сваком од тих хронолошких оквира посебно. Не треба преносити његове младалачке идеје на њега у старости и не треба кроз његову политику у зрелим годинама посматрати његове политичке почетке. Проблеми и изазови са којима се суочавао били су део објективних околности кроз које је пролазила Србије друге половине 19. века. И Ристић је у том процесу стицао искуства, учио, прилагођавао себе, своја виђења и одлуке. По нашем дубоком уверењу, то је радио у циљу да оствари што више за државу за чијим се кормилом налазио.

Научна новина овог рада је у томе што је ово прва целовита и свестрана биографија Јована Ристића заснована на строго научним принципима савремене историографије, чиме би надоместила празнину која постоји у домаћој историографији када је реч о Јовану Ристићу као државнику, и његовој улози у развоју српске државе и друштва у другој половини 19. века. Расположиви извори и литература одредили су структуру монографије, па су поглавља и потпоглавља подељена по хронолошко-тематском принципу. Као што је напред наведено, наш основни циљ је био да Јована Ристића померимо са „мртве тачке” у науци на којој стоји већ готово један век. Не треба гајити уверење да ће наредних неколико стотина страница рећи све о Ристићу. Постоје сегментни његове унутрашње, националне и спољне политике који се дају детаљније обрадити и анализирати, те се надамо да ће предстојећи редови бити прави подстицај неким будућим истраживачима у том смеру.

Сви датуми у основном тексту су по Новом календару, осим ако није другачије наведено.

Књига која се налази пред читаоцима представља значајно измењену и допуњену докторску дисертацију под називом *Јован Ристић: биографија државника*, која је одбрањена децембра 2020. године на Филозофском факултету у Београду, пред комисијом коју су чинили др Сузана Рајић, др Радош Љушић и др Јасмина Милановић.

И овом приликом се захваљујем члановима комисије на сугестијама и примедбама који су довели до тога да Ристићева биографија буде квалитетнија и потпунија. Дисертација је 2022. година добила награду „проф. др Радмила Милентијевић”, која се додељује за најбољу докторску дисертацију из области српско-руских односа.

Посебну захвалност дугујем ментору, проф. др Сузани Рајић, на саветима и сугестијама током читавог процеса рада на рукопису, као и на указаном поверењу да се једном студенту за тему повери биографија једног од најзначајнијих српских државника. Захвалност дугујем и осталим старијим и млађим колегама са Катедре за Историју српског народа у Новом веку на несебичној подршци и саветима који су учинили да ова књига буде што боља.

Захваљујем се Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије чију сам стипендију, у оквиру пројекта *Српска нација – интелектуални и дигитални процеси* (ев. бр. 177014), уживао у периоду од 2014. до 2018. године. Захвалност дугујем и Аустријској агенцији за академску размену (Österreichischer Austauschdienst- OeAD), чија ми је стипендија омогућила да обавим истраживачки боравак у Бечу у периоду фебруар–март 2015. године. Захваљујем се и Немачкој агенцији за академску размену у Београду (Deutscher Akademischer Austauschdienst – DAAD), чија ми је стипендија омогућила истраживачки боравак у Берлину у периоду септембар–децембар 2015. године. Захвалан сам и тамошњим супервизорима проф. др Марији Вакуниг, са Универзитета у Бечу, као и проф. др Ханесу Грандицу са Хумболтовог универзитета у Берлину, на конструктивним сугестијама и указној пажњи током наведених истраживачких боравака. Захвалност дугујем др Борису Милосављевићу на корисним сугестијама око породичних односа Јована Ристића. Захвалан сам и љубазном особљу архивских и библиотечких институција које је имало максимално разумевање за мој истраживачки процес.

На крају, неизмерну захвалност дугујем породици и пријатељима чија ми је морална подршка била од великог значаја да истрајем у послу ког сам се прихватио. Највећу захвалност дугујем сину Филипу и супрузи Биљани који су дали убедљиво највећу подршку и показали највеће стрпљење када ми је то било најпотребније.

На Јовањдан 2023. године

БЕЛЕШКЕ

- ¹ Р. Џ. Еванс, *У одбрану историје*, Београд, 2007, 194–195; К. Џелстали, *Прошlost nije više што је некад била*, Београд, 2004, 46–48.
- ² Преузето од: Л. Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд, 1983, 5.
- ³ Џ. Тош, *У истражању за историјом*, Београд, 2008, 149–150.
- ⁴ В. де Наан, *Personalized history: on biofiction, source criticism and the critical value of Biography*, in: *The Biographical Turn, Biography as critical method in humanities and society*, The Biographical Turn. Lives in History, Routledge, London and New York, 2017, 53.
- ⁵ Преузето од: М. Антоловић, *Чедомир Појов. Интелектуална биографија*, Нови Сад, 2021, 10.
- ⁶ Исти је у предговору свог дела о француском краљу Лују XI Светом окарактерисао биографију као „један од најтежих жанрова за продукцију историје”, али и „привилеговану тачку” са које се дају сагледати неки од главних методолошких проблема историјске науке. J. Le Goff, *Saint Louis*, Indiana, 2009; Његово тумачење улоге биографије види у: Isti, *Wie schreibt man eine Biographie?*, *Der Historiker als Menschenfresser. Über den Beruf des Geschichtsschreibers*, Berlin, 1990, 103–111.
- ⁷ Опширније: С. Klein, *Einleitung: Biographie zwischen Theorie und Praxis. Versuch einer Bestandsaufnahme*, *Grundlagen der Biographik. Theorie und Praxis des biographischen Schreibens*, hrsg. C. Klein, Stuttgart, 2002, 1–22; S. Lässig, *Introduction: Biography in Modern History, Modern Historiography in Biography*, *Biography between Structure and Agency. Central European Lives in International Historiography*, ed. Volker. R. Berghahn and Simone Lässig, New York, Oxford, 2008, 1–26; H. Randers, B. de Haan, J. Harmsma, *The Biographical Turn*, 3–11.
- ⁸ M. Rolf, *Einführung: Imperiale Biographien. Lebenswege imperialer Akteure in Groß- und Kolonialreichen (1850–1918)*, *Geschichte und Gesellschaft* 40 (2014), 5–21; D. Lambert, *Reflections on the Concept of Imperial Biographies. The British Case*, *Geschichte und Gesellschaft* 40 (2014), 22–41.
- ⁹ Опширније: С. Рајић, *Изучавање српске историје 19. века у иројекле две деценије – иреиспитуивања, нове теме и учинци*, у: Хуманизација универзитета – тематски зборник радова. Ниш, 2013, 357; М. Антоловић, *Чедомир Појов*, 10–11; М. Радојевић, *Биографије у српској историографији*, Токови историје 1-2/2007, 191–201.
- ¹⁰ У овом смислу на биографију, као научни жанр који је једно време био потцењен, може се применити констатација немачког историчара Рајнхарта Козелека: „Историчари који усвајају становиште победника, [...] увек упадају у провиденцијалну схему утемељену на апологетској интерпретацији прошлости, док историчари који се уписују у табор побеђених преиспитују прошлост изоштренијим и критичнијим погледом. На кра-

так рок, пише он, 'могуће је да историју пишу победници, али дугорочно, историјске добити сазнања потичу од побеђених". Цит према: Е. Traverso, *Istorija kao bojno polje*, Beograd, 2020, 29.

- ¹¹ Р. Џ. Еванс, нав. дело, 210; Е. Х. Кар, *Шта је историја?*, Чачак, 2001, 29.
- ¹² Р. Радић, *Животи у временима: иаиријарх Гаврило (Дожић) 1881–1950*, Београд, 2011. 9; Ј. В. Милановић, *Ајосиоли радикализма. Животи и дело Павла Паје Михаиловића (1845–1915)*, Београд, 2013, 10.
- ¹³ И. Ортајли, *Најдужи век имјерије*, Београд, 2004, 37–38.
- ¹⁴ S. Lässig, нав. дело, 4, 8; С. Klein, нав. дело, 14.
- ¹⁵ Захваљујемо се директору Архива Српске академије наука и уметност, академику Василију Крестићу, као и љубазном особљу које је тамо запослено, што су схватили значај нашег рада и омогућили нам да комплетирамо Ристићеву биографију коришћењем несређене грађе која је била од прворазредног значаја за тему монографије.
- ¹⁶ У том погледу истичемо збирке докумената: *Србија 1878, Документи*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић и др, Београд, 1978; *Полиитичка акција Србије у јужнословенским иокрајинама Хабсбуршке монархије 1858 – 1874*, приредио Војислав Ј. Вучковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Књига XXVII, Београд, 1965; *Писма Јована Ристића Филију Христићу*, приредио Д. Страњаковић, Београд, 1931; *Писма Филија Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, приредио Г. Јакшић, Београд, 1953; *Светозар Милеић и Народна ситранка, грађа 1860–1885, I–III*, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци, 1968–1985; *Дипломатско иредсјавништво Србије у Бечу, иом II (1878–1891) – иом III (1892–1902)*, прир. М. Перишић и др, Београд, 2019; *Дипломатско иредсјавништво Србије у Цариграду, иом II 1859–1868*, прир. М. Перишић, А. Марковић и С. Рајак, Београд, 2015. Од објављене грађе стране провенијенције издвајамо дело *Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875. Грађа из совјетских архива*, прир. В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977. За преводе грађе руске провенијенције и руске литературе на српски, захвалност дугујемо колеги др Мирославу Радивојевићу. За преводе са француског захвалност дугујемо др Биљани Стојић.
- ¹⁷ С. Рајић, *Мемоари српских либерала*, у: *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, Београд, 1999, 84.
- ¹⁸ Види: *Das Bismarck-Problem in der Geschichtsschreibung. Biographische Perspektiven seit 1970*, Нг. U. Lappenküper, Paderborn, 2017.
- ¹⁹ Овде се мисли на Ристићевог личног секретара. Постоје два Бранка Петровића који су били Ристићеви блиски сарадници. Ристићев лични секретар је у литератури често мешан са Бранком Петровићем Шандором, који је такође био Србин из јужне Угарске. Да би се између њих направила разлика, савременици су личног секретара звали „Велики Бранко” или „Ристићев Бранко”. Године 1882. био је власник и одговорни уредник листа *Брка*. Две године касније појављује се као уредник листова *Авала* и *Домаћица*. Други сарадник Бранко Петровић Шандор се у литератури често помиње и

као Александар Петровић, па одатле надимак Шандор. Он је завршио гимназију у Великом Бечкерекy. Слушао је предавања на Оријенталној Академији у Бечy. Докторирао правне науке у Пешти. Године 1884. постао је сарадник *Заставе* и *Браника*. Његов таленат запазио је Јован Ристић, који га је исте године позвао у Србију. Због неслагања са режимом, године 1890. био је принуђен да напусти земљу. Био је уредник *Српске независности*, органа Либералне странке. Био је дописник *Kölnische Zeitung*-а. У периоду од 1897–1900, често је у бечким и пештанским листовима нападао политику владе Владана Ђорђевића. На место шефа српског Пресбирео постављен је у периоду 1900–1903. До Првог светског рата обављао и функцију једног од уредника *Pester Lloyd*. Почетком 20. века кроз своје дело *Историја и обмана у социјализму* долази на позиције утопијског социјалисте и анархисте. У делу осуђује грађанско друштво као неправедно и насилно, док, према његовом мишљењу, државу треба претворити у „слободно друштво” које би почивало на „праву и љубави”. Да би се избегло мешање са Ристићевим личним секретаром савременици су му дали надимак „Мали Бранко”. Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, прир. Р. Љушић и М. Милошевић, Београд, 2015, 90; А. Стојковић, *Развијак филозофије у Срба 1804–1944*, Београд, 1972, 269; Н. Станаревић, *Двадесет година Либералне (Националне) странке (1902–1922)*, Београд, 2012, 18, 134; С. Јовановић, *Лаза Костић као сарадник „Брке”*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1938, XVIII, св. 1–2, 225–226.

²⁰ Београд, 1912.

²¹ Р. Милошевић, *Државни удар озио, први април 1893. Свринуће крњеи краљевској намесништва*, Београд, 1936, 6, 16.

²² Ж. Живановић, *Полијичка историја Србије у другој половини деведнаестог века. Књија друја (од ројоласа независности до абдикације краља Милана 1878–1889)*, Београд, 1924, 323; Исти, *Полијичка историја Србије у другој половини деведнаестог века. Књија четвртиа (друја половина владавине краља Александра I до угушења династије Обреновића 1897–1903)*, Београд, 1925, 30.

²³ Д. Радовић, *Горди старац и геран о полијички Србије: Јован Ристић и Милован Миловановић (1888–1899)*, Српске студије (=СС) XII (2021), 137–140.

²⁴ Ж. Живановић, *Спогоднишница рођења Јована Ристића*, у: *Полијичка*, 13. фебруар 1931, бр. 8.179 – 28. фебруар 1931, бр. 8.194.

²⁵ Г. Јакшић, *Живот Јована Ристића*, у: *Полијичка*, 13. фебруар 1931, бр. 8.179; Код Гргура Јакшића се извесно време налазило део Ристићеве заоставштине, што се сазнаје из писма Марка Ристића. РОНБС, Р558/IX/1343, Лексикографски завод ФНРЈ Гргуру Јакшићу, Београд, 23. април 1952.

²⁶ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац, 2005, 9. О Драгославу Страњаковићу као историчару види: А. М. Савић, *Драгослав Страњаковић (1901–1966), живот и дело. Поводом стогодштина од рођења*. у: *Значајне годишнице у српској историји (1821–2021), поводом 170 година*

- од оснивања „Катедре за историју народа србског и књижевства србског” у рукопису.
- 27 О Слободану Јовановићу као историчару опширније: Б. Милосављевић, *Слободан Јовановић – историографија и методологија*, Токови историје 2/2014, 157–184.
- 28 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књижа прва*, Београд, 1934, 21–35.
- 29 Исти, *Владимир Јовановић, у: Из историје и књижевности I*, Београд, 1991, 98, 112.
- 30 Б. Милосављевић, *Београдски родослови*, Београд, 2020, 217.
- 31 Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд, 1951, 182–186; Исти, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд, 1997, 123, 136, 229–233.
- 32 Н. Петровић, *Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске*, у: Уједињена омладина српска, зборник радова, Нови Сад, 1968, 22–24, 28.
- 33 Поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1985.
- 34 В. Стојанчевић, *Јован Ристић и његова дипломатска историја Србије 1875–1878, уговор филозофском издању Дипломатске историје Србије*, 1–38; С. Терзић, *Јован Ристић и завешта мисао српска: (1868–1876)*, Историјски часопис (=ИЧ), 34 (1987), 271–290; Р. Љушић, *Јован Ристић*, у: Србија 19. века, изабрани радови, Београд, 1994, 189–195.
- 35 Ч. Попов и Д. Ковачевић, *Илија Гарашанин и Јован Ристић*, у: *Илија Гарашанин (1812–1874)*, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, уред. В. Стојанчевић, Београд, 1991, 71–79; Ч. Попов, *Јован Ристић и гроф Андраши 1868–1878*, Глас 7 (1990), 43–52; Исти, *Кнез/краљ Милан и Јован Ристић*, Зборник Матице српске за историју, бр.75–76 (2007), 157–166.
- 36 „Будући да је књигу посвећену Јовану Ристићу – за коју је деценијама прикупљао грађу и која је према његовим властитим очекивањима, требало да представља круну његовог историографског рада – никада није успео да заврши, Попов је објављивањем Милетићевих сабраних списа, уједно, ставио тачку на своје бављење овом темом.” М. Антоловић, *Чедомир Попов*, 211–212. У истраживањима спроведеним у Рукописном одељењу Матице српске где је похрањена несређена грађа Чедомира Попова нисмо дошли до рукописа који се тиче Јована Ристића. Запослени у РОМС су нам саопштили да такав рукопис није стигао у њихову институцију, и да се не налази у оквиру похрањене грађе. Да је Чедомир Попов радио на биографији под називом *Јован Ристић, државник и дипломата српски* у периоду 1985–2004, уочава се на основу других похрањених докумената. РОМС, Лични фонд Чедомира Попова, несређена грађа.
- 37 С. Рајић, *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015.
- 38 Зборник радова са научног скупа одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу, ур. П. Илић, Крагујевац, 2020.